

орталықтар мен керуен жолдарына байланысты атаулар. Бұл топонимдер Байзақ ауданының ежелгі өркениеттермен байланысын айқындайды.[7,90] Жалпы алғанда, өңір топонимдері тарихи дерек ретінде ерекше маңызға ие. Олар жергілікті мәдениеттің, тілдік мұраның және халықтық тарихи сананың ажырамас бөлігі болып табылады. Жер-су атауларын зерттеу туған өлкенің өткенін анықтауға ғана емес, қазіргі ұрпақтың ұлттық бірегейлігін нығайтуға да ықпал етеді. Байзақ ауданының топонимиялық жүйесі - өткен мен бүгінді байланыстыратын рухани көпір. Сондықтан бұл атауларды ғылыми тұрғыдан зерделеу, олардың шығу тегін дәл анықтау әрі болашақта жастарға таныту - маңызды міндет болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. “Қазақ Совет Энциклопедиясының” 8-томы. Кітаптың 70-беті
2. Жамбыл облысының топонимикалық анықтамалығы / З. Құламанова. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. 30-54 беттері
3. О присвоении наименований и переименовании отдельных административно-территориальных единиц Республики Казахстан https://adilet.zan.kz/rus/docs/P920008000_
4. Қазақ ұлттық энциклопедиясы. Топонимика бөлімі. Алматы: Рауан, 2011.
5. Ахметов, С. Т. Қазақстанның топонимиялық сөздігі. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.- Қазақстан жер-су атауларының шығу тегін талдауға арналған сөздік.
6. Баймұхамедов, Н. Жамбыл облысының тарихи-этнографиялық зерттеулері. Тараз: Жамбыл облыстық тарихи мұрағат, 2010. - Жамбыл облысының жер-су атаулары мен тарихи деректері.
7. Қаратаев, А. Қазақ жеріндегі топонимдер: тарихы мен мағынасы. Алматы: Фолиант, 2018. - Қазақ даласындағы топонимдердің тарихи және семантикалық талдауы.
8. Төлепов, М. Байзақ ауданының өлкетану жинағы. Тараз: Жамбыл облыстық өлкетану орталығы, 2012. - Байзақ ауданындағы ауылдар, өзендер және төбелердің шығу тарихы.

ШЕТ АУДАНЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ: ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Сагиндикова М.С.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық Университеті
sagindikova00@inbox.ru (8777-4841462)

Астана қ.

Аңдатпа

Қарағанды облысының Шет ауданының ономастикалық атаулары өңірдің тарихи-мәдени ерекшеліктерін, географиялық жағдайын және халықтық дәстүрін көрсетеді. Ономастика -жер-су, таулар, өзендер мен көлдердің атауларын зерттейтін ғылым саласы. Шет ауданының жер-су атаулары негізінен қазақ халқының тұрмыс-салт дәстүрлеріне, тарихи оқиғаларға және табиғат ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан. Бұл мақалада ауданның негізгі ономастикалық атауларының шығу тегі, олардың мағынасы, зерттелу тарихы және ғылыми зерттеушілердің еңбектері талқыланады. Сонымен қатар, аудандағы өзендер мен көлдердің атауларының лингвистикалық ерекшеліктері қарастырылады. Жер-су атауларын жинақтау кезінде халық ауыз әдебиеті, тарихи деректер және қазіргі картографиялық мәліметтер пайдаланылды. Зерттеудің нәтижесінде Шет ауданының ономастикалық қорындағы атаулардың табиғатқа, тарихи оқиғаларға және мәдениетке байланысы айқын көрінді. Бұл жұмыс өңірлік зерттеулерге, география мен тарих сабақтарына арналған ғылыми-практикалық бағытқа үлес қосады.

Кілт сөздер: Шет ауданы, ономастика, жер-су атаулары, өзендер, көлдер, шығу тегі, тарихи деректер, мәдениет, тілдік ерекшеліктер, зерттеу әдістері

Annotation

The toponymic names of Shet District in the Karaganda region reflect the historical, cultural, and geographical characteristics of the area. Toponymy studies the names of geographical objects, such as rivers, lakes, and mountains. The river and lake names in Shet District are largely formed based on Kazakh customs, historical events, and natural features. This article examines the origins, meanings, and historical research of these names, including contributions of scientific researchers. Linguistic features of local hydronyms are also

analyzed. The study relied on folklore, historical sources, and modern cartographic data. The results show that the district's toponymic corpus is closely related to nature, history, and culture. This research contributes to regional studies and serves as a scientific-practical resource for geography and history education.

Keywords: Shet District, toponymy, hydronyms, rivers, lakes, origin, historical sources, culture, linguistic features, research methods.

Аннотация

Топонимические названия Шетского района Карагандинской области отражают исторические, культурные и географические особенности территории. Топонимика изучает названия географических объектов, таких как реки, озёра и горы. Названия рек и озёр Шетского района в основном сформированы на основе казахских традиций, исторических событий и природных особенностей. В данной статье рассматриваются происхождение, значения и историческое исследование этих названий, включая вклад научных исследователей. Также анализируются лингвистические особенности местных гидронимов. В исследовании использованы фольклорные материалы, исторические источники и современные картографические данные. Результаты показывают, что топонимический корпус района тесно связан с природой, историей и культурой. Данное исследование вносит вклад в регионоведение и служит научно-практическим ресурсом для обучения географии и истории.

Ключевые слова: Шетский район, топонимика, гидронимы, реки, озёра, происхождение, исторические источники, культура, лингвистические особенности, методы исследования.

Кіріспе

Қарағанды облысының Шет ауданы-тарихи-мәдени мұраға бай, географиялық және этнографиялық ерекшеліктері бар аймақтардың бірі. Бұл өңірдің ономастикалық кеңістігі, яғни жер-су атаулары мен географиялық нысандардың аталу жүйесі, халықтың тарихи жадын, дәстүрін және дүниетанымын сақтаушы маңызды қабат болып табылады. Шет ауданының топонимдері мен гидронимдері ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи ортаның, көшпелі өмір салтының, тарихи оқиғалардың және этникалық процестердің айғағы ретінде ерекше мәнге ие.

Ономастикалық зерттеулердің өзектілігі - атаулардың тек географиялық белгі емес, сонымен қатар мәдени-танымдық және рухани құндылық екенін айқындауында. Әрбір топоним белгілі бір тарихи кезеңнің, табиғи ерекшеліктің немесе әлеуметтік-экономикалық жағдайдың көрінісі болып табылады. Мысалы, Шет өзені, Ақсу, Қарқаралы, Қызылөзен, Шұбаркөл, Темір, Қарғалы сияқты атаулардың шығу тегі мен семантикасы көне түркі, араб-парсы және жергілікті дәстүрлердің ықпалының тоғысуын көрсетеді. Бұл атаулардың көпқабатты табиғаты ауданның тарихи сабақтастығы мен мәдени стратификациясын айқын бейнелейді.

Зерттеудің ғылыми маңызы - Шет ауданының ономастикалық жүйесін кешенді талдау арқылы жергілікті халықтың мәдени ерекшеліктерін, тарихи жадын және тілдік қасиеттерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік беруінде. Қазіргі ономастика тек тіл білімінің саласы ретінде ғана емес, сонымен қатар тарих, этнография, география және мәдениеттану ғылымдарының өзара байланысын қамтитын кешенді бағытқа айналып отыр. Сондықтан Шет ауданындағы жер-су атауларын зерттеу көпсалалы ғылыми ізденістерді талап ететін күрделі міндет болып табылады.

Бұл жұмыстың мақсаты - Шет ауданындағы негізгі топонимдер мен микротопонимдердің шығу тегін анықтап, олардың семантикалық дамуын тарихи-мәдени контексте талдау. Зерттеу барысында Қ. Қарабаев, М. Ә. Қыдырбаев, С. Қондыбай сияқты белгілі ғалымдардың еңбектері, жергілікті тұрғындардың ауызша деректері, архивтік материалдар және тарихи-географиялық жазбалар пайдаланылды.

Осылайша, Шет ауданының ономастикалық атаулары - қазақ халқының мәдени мұрасының ажырамас бөлігі. Оларды зерттеу арқылы тек тілдік ерекшеліктерді ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи тағдырын, рухани құндылықтарын және мәдени дәстүрлерін тереңірек түсінуге болады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы тарихи-лингвистикалық, салыстырмалы, этимологиялық және картографиялық әдістерге негізделді. Негізгі материал ретінде Шет ауданының қазіргі әкімшілік картасы, гидрографиялық мәліметтері, жергілікті архивтік құжаттар және ауызша деректер пайдаланылды. Ғылыми-теориялық база ретінде Қ.Қарабаевтың қазақ ономастикасына арналған зерттеулері, М.Ә.Қыдырбаевтың топонимдік сөздіктері, С.Қондыбайдың мифотопонимиялық талдаулары қолданылды. Экспедициялық материалдар мен жергілікті тұрғындардан алынған ауызша деректер де қосымша дереккөзі ретінде қарастырылды. [3, 210-217 б] Бұл бөлімде Шет ауданындағы ең маңызды топонимдер мен гидронимдер ғылыми тұрғыда талданады:

Шет өзені: Атауы түркі тілінде «шет» - «қалалық шекара, шеткі жер» деген мағынадан шыққан деп есептеледі. Бұл өзен ауданның шеткі бөлігінен ағып өтетіндіктен, атау географиялық сипатқа

сәйкес келеді. Қарқаралы көлі: «Қарқаралы» сөзі «қарқара - биік, қатты тау» деген көне түркі түбірінен шыққан. Көлдің айналасындағы тау жүйесі атаудың шығуына әсер етті. Ақсу өзені: «Ақ» - таза, мөлдір, «су» - өзен. Өзеннің суының мөлдірлігі мен тазалығы атауда бейнеленген. Қызылөзен: «Қызыл» - қызыл түсті топырақ немесе балшық, «өзен» - өзен. Өзен бойындағы қызыл саздық топырақ атаудың шығу тегін түсіндіреді. Баянауыл таулары: Атау кейбір деректерде «баян» - «бай, мол» деген мағынадан, «ауыл» - елді мекеннен шыққан деп қарастырылады. Бұл атау өңірдің табиғи ресурстары мен жергілікті халықтың тұрмыс-салтына байланысты қалыптасқан. Шұбаркөл: «Шұбар» - түрлі-түсті, «көл» - су айдыны. Көлдің ерекше түсті суы немесе қоршаған табиғаты атаудың түпкі мәнін көрсетеді. Қарғалы: Атау табиғатқа байланысты, «қарға» - құс, «лы» - көптігін білдіреді. Өңірде қарғалар көп шоғырланған аймақты көрсетеді. Жалпы талдау нәтижесінде Шет ауданының топонимдері көпқабатты болып, олардың шығу тегінде түркілік, араб-парсылық және қазақ дәстүрлері қатар кездеседі. Көптеген жер-су атаулары тарихи, мифологиялық және географиялық сипатқа ие, бұл ауданның мәдени және табиғи ерекшеліктерін толық көрсетеді.

Талқылау

Қарағанды облысының Шет ауданы - Қазақстанның орталық аймағында орналасқан, тарихи және мәдени тұрғыдан маңызды өңір. Аудан аумағы ежелгі көшпелі тайпалардың мекені болып, дала өркениетінің ерекшеліктерін сақтап келген. Мұнда орналасқан өзендер, көлдер және тау жүйелері халықтың тұрмыс-салтына, көшпелі өміріне және тарихи оқиғаларға байланысты атауларға ие болған. Шет ауданының ономастикалық жүйесі өңірдің табиғи, тарихи және мәдени ерекшеліктерін толық көрсетеді. Топонимдер мен гидронимдер - тарихи ақпараттың маңызды дереккөзі. Әрбір атау белгілі бір кезеңнің тілдік, этнографиялық және географиялық көрінісін бейнелейді. Мысалы, табиғи ортаға байланысты атаулардың семантикасы-су көздерінің, топырақтың, флора мен фауна ерекшеліктерінің көрінісі болып табылады. Шет өзені атауы өзеннің аудан шетінде ағып өтуімен байланысты болса, Ақсу өзенінің атауы мөлдір, таза судан алынған. Қызылөзен атауы топырақтағы қызыл саздық қабатқа сілтеме жасайды. Көлдер мен таулардың атаулары да осындай табиғи белгілерді көрсетеді: Шұбаркөл - түрлі-түсті көл, ал Қарқаралы таулары - биік, қатты рельефі аймақ.

Тарихи және мәдени контексте топонимдер әртүрлі кезеңдерге қатысты мәлімет береді. Кейбір атаулар белгілі тарихи тұлғалармен, көшпелі рулармен немесе жергілікті аңыздармен байланысты. Мысалы, Темір ауыл атауы Орта ғасырдағы Темірбек және қолөнер кәсібіне қатыстылығымен белгілі. Қарғалы - табиғат пен фаунаға байланысты атау, онда құс түрлерінің молдығы тарихи тұрғыдан бейнеленген. Бұл атаулар тек географиялық объектілерді белгілеумен шектелмей, ауданның тарихи және мәдени контекстін ашуға мүмкіндік береді.

Шет ауданының ономастикасы қазақ тілінің морфологиялық және семантикалық заңдылықтарын сақтай отырып, әрбір атаудың өз мағынасы мен шығу тегін айқын көрсетеді. Мысалы, «-өзен», «-көл», «-тау», «-шоқы» қосымшалары объектінің табиғи сипатын бейнелейді. Сонымен қатар, кейбір атаулар мифологиялық және тарихи түсініктермен байланысады: Көкмардан - көкке табынған батырлар мекені деген мифологиялық түсінікке негізделген.

Нәтиже

Зерттеу нәтижесі бойынша Шет ауданының топонимдік жүйесі көпқабатты болып, оның құрамында түркілік түбірлер, араб-парсылық лексикалық іздер, сондай-ақ жергілікті халықтық дәстүрлер көрініс табады. Атаулардың шығу тегі мен семантикасы ауданның тарихи, мәдени және табиғи ерекшеліктерін толық ашып көрсетеді. Сонымен қатар, жер-су атауларын талдау ауданның географиялық картасын жасауға, мектептер мен университеттерде география және тарих пәндерін оқытуға қолдануға мүмкіндік береді.

Шет ауданының ономастикасы өңірдің тарихи және мәдени дамуын бейнелейтін, табиғат пен адам өмірінің өзара байланысын көрсететін маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Бұл атаулар арқылы ауданның табиғаты, тарихи оқиғалары, халықтық дәстүрлері мен мәдениеті туралы толық мәлімет алуға болады, сондықтан оларды зерттеу әрі жүйелеу ғылыми және практикалық тұрғыдан маңызды болып саналады.

Зерттеу нәтижесінде Шет ауданының ономастикалық атаулары бірнеше тарихи, тілдік және мәдени қабаттарға ие екені анықталды. Біріншіден, аудан атауларының басым бөлігі көне түркі тілдік қабатына жатады. Бұл - сақ, үйсін, қаңлы тайпаларының көшпелі және отырықшылық өмір салтынан қалған іздер. Мысалы, Шет, Ақсу, Қарқаралы, Қызылөзен сияқты атаулар табиғат сипаттарына негізделген. Түркі дүниетанымындағы түс, жануар, өсімдік және рельеф элементтері атауларда жиі кездеседі. Екіншіден, Шет ауданының атауларында араб-парсы мәдениетінің ықпалы байқалады. Бұл ықпал ислам діні мен X-XII ғасырларда өңірде қалыптасқан сауда және мәдени байланыстармен байланысты. Мысалы, кейбір деректер бойынша Көкмардан және Темір атаулары араб-парсы немесе

ислам мәдениеті элементтерімен астасып келеді. Мұндай атаулар жазба дереккөздерде кездесуі мүмкін, сондықтан олардың этимологиясын салыстырмалы талдау арқылы анықтау мүмкіндігі бар.

Үшіншіден, Шет ауданының ономастикалық жүйесінде жергілікті тарихи оқиғалардың, тұлғалардың және ру-тайпа ерекшеліктерінің ықпалы көрінеді. Темір, Қарғалы, Қараспан сияқты атаулар тек географиялық белгілеу ғана емес, тарихи кезеңдерді, көне қорғандар мен бекеттер орналасқан жерлерді де бейнелейді. Бұл атаулар ауданның тарихи даму жолын кезең-кезеңімен көрсетуге мүмкіндік береді. Төртіншіден, гидронимдер мен көл атаулары - өңірдің тарихи-географиялық тұрақтылығын бейнелейтін маңызды элемент. Шет өзені, Ақсу, Қызылөзен өзендері мен Шұбаркөл сияқты көлдердің атаулары табиғи сипатқа негізделген және мыңдаған жылдық тарихи ақпаратты сақтайды. Бұл атаулардың семантикасы жергілікті табиғат ерекшеліктерін, флора мен фауна, топырақ құрылымын және климаттық жағдайларды бейнелейді.

Бесіншіден, ауызша деректер - зерттеудің қосымша және құнды көзі. Жергілікті қариялардың әңгімелері, аңыз-әфсаналар, тарихи оқиғаларға қатысты халықтық мифтер Шет ауданының ономастикалық жүйесін толықтырады. Мысалы, Шұбаркөл мен Көкмардан атауларына қатысты халық арасында аңыздар сақталған, бұл атаулардың тарихи және мәдени мәнін арттырады. Алтыншіден, топонимдерді жүйелеу ауданның тарихи-мәдени дамуын кезең-кезеңімен зерттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, Қарқаралы мен Қарғалы сияқты атаулар географиялық және табиғи сипатқа негізделсе, Темір, Көкмардан сияқты атаулар тарихи-стратегиялық мәнге ие. Бұл зерттеу өңірдің тарихи сабақтастығы мен мәдени стратификациясын анықтауға септігін тигізеді. Жалпы, Шет ауданының ономастикалық атаулары тек жергілікті маңызға ие емес, сонымен қатар қазақ топонимиялық дәстүрінің, түркі мәдениетінің және тарихи-мәдени дамудың маңызды көрсеткіші болып табылады. Атаулардың шығу тегін, семантикасын және мәдени маңызын зерттеу ауданның тарихи, табиғи және этнографиялық ерекшеліктерін толық түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Шет ауданының ономастикалық атаулары - халықтың тарихи жадын, мәдени мұрасын және дүниетанымын сақтаушы ерекше қабат. Жер-су атаулары тек географиялық объектілерді белгілеумен шектелмей, этникалық процестерді, шаруашылық дәстүрлерді, табиғи-климаттық ерекшеліктерді және тарихи оқиғаларды бейнелейді.

Зерттеу барысында анықталғандай, Шет ауданындағы топонимдер мен гидронимдер көпқабатты шығу тегіне ие. Көне түркі тілдік элементтер, араб-парсы ықпалы, жергілікті дәстүрлер мен тарихи оқиғалардың көрінісі атаулардың семантикалық дамуына әсер етіп, олардың тарихи-мәдени мазмұнын байытады. Мысалы, Шет, Ақсу, Қарқаралы, Қызылөзен, Темір, Қарғалы, Шұбаркөл сияқты атаулар ауданның тарихи сабақтастығын, табиғи ерекшеліктерін және мәдени стратификациясын айқын көрсетеді.

Шет ауданының ономастикалық кеңістігі қазақ халқының мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады. Анықталған атаулар арқылы халықтың тұрмысын, шаруашылық жүйесін, этникалық құрамын, табиғи ортасын және рухани дүниесін тереңірек түсінуге болады. Сонымен қатар, ономастикалық зерттеулер қазіргі тіл білімінің ғана емес, тарих, этнография, география және мәдениеттану ғылымдарының да ортақ міндетіне айналады. Қорытындылай келе, Шет ауданының ономастикалық атаулары тарихи сабақтастық пен мәдени көпқабаттылықтың айқын көрінісі болып табылады. Оларды ғылыми тұрғыдан зерттеу қазақ халқының тарихи жадын сақтауға, мәдени мұрасын дәріптеуге және тілдік ерекшеліктерін айқындауға зор үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақов Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2010. - 356 б. - Қолданылған беттер: 67-75.
2. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары: топонимдік сөздік. - Алматы: Атамұра, 2005. - 320 б. - Қолданылған беттер: 45-52.
3. Бектембаев Қ. Орталық Қазақстан топонимдері. - Қарағанды: Болашақ, 2015. - 220 б. - Қолданылған беттері: 15-40, 78-102.
4. Сатыбалдин А. Очерки по топонимии Центрального Казахстана. - Қарағанды: Болашақ, 2012. - 280 б. - Қолданылған беттері: 60-100, 150-180.
5. Құрманғалиев М. Қазақстан географиялық атауларының шығу тегі. - Алматы: Лингвистика, 2010. - 320 б. - Қолданылған беттері: 40-80, 110-140.
6. Төлепбергенов А. Орталық Қазақстанның ономастикалық картасы. - Нұр-Сұлтан: Ғылым, 2018. - 260 б. - Қолданылған беттері: 20-55, 100-130.